

תצא ד

א. מ'האט שוין פיל מאל גערעדט, אז רש"י בפירושו על התורה פאר-ענטפערט יעדע שאלה וואס קען זיך שטעלן אין לימוד פשוטו של מקרא, און דארט וואו רש"י געפינט ניט קיין ביאור (לויטן דרך הפשט) איז א פסוק (אדער א ווארט) — זאגט ער „לא ידעתי וכיו"ב".

און דערפאר, ווען מען קומט צו א פסוק וואו עס איז לכאורה דא א שוועריקייט און רש"י שטעלט זיך ניט אויף דעם, איז דערפון גופא א הוכחה, אז ע"ד הפשט איז עס מלכתחילה קיין שאלה ניט; אדער, אז די שאלה ווערט פארענטפערט לויט א פירוש רש"י לפני זה.

דארף מען לפ"ז האבן א ביאור בפרשטנו, וואו די תורה זאגט¹, „כי יהי ריב בין אנשים ונגשו אל המשפט ושפטום והצדיק את הצדיק והרשעו את הרשע. והי' אם בן הכות הרשע והפילו גו" — וואס די ווערטער „ההצדיק את הצדיק והרשעו את הרשע“ זיינען לכאורה איבעריק? (ס'איז

(1) ע"ד פרשי' תולדות כה, ה. ובכ"מ (בסמנו בלקו"ש ח"ה ע' 1 בשוה"ג).

(2) כה, א"ב.

(3) ראה פרשי' בפרשטנו לפני זה כה, ח. — וצ"ע לעיל (כד, יט). „קציר" מאי קמ"ל.

בספרי ע"פ מפרשו, פרט לשקצורו גוים. אבל רש"י לא הביא כי בפשט ידענו זה ממש בדף (אבל ראה סוטה מה, א בשדך, לרבות שכתת קמה).

ובדוחק (?) י"ל דתרווייהו בעינו (קציר שלך ושדה שלך)

ובדלקמן (כד, כ"א) כי תחבטו זיתך (וראה ספרי שם) כי תבצור כרמך — אין הדין כן (אף שהוא היפך הסברא), או דילפינן מכאן — ואכ"מ

— ורש"י אינו כותב כהנ"ל בפירושו, כי ה"ז פשטות הלשון.

אבער [נוסף לזה, וואס דאס איז א דוחק גדול: סוף סוף איז איבעריק צו זאגן „והרשעו את הרשע“, ווייל פון „והי' אם בן הכות הרשע“ ווייס מען במילא אז דא איז געווען „והרשעו את הרשע“; ואדרבה: די ווערטער „והרשעו את הרשע“ גיבן א מקום לטעות (ווי רש"י² זאגט) אז „(יכול) כל המתחייבין בדיון לוקין (ת"ל כו")“]

עס בלייבט דאך ניט מובן: די ווערטער „והצדיקו גו" — (לפשוטו של מקרא) צוליב וואס זיי שטייען?

און מען קען ניט זאגן (בפשוטו של מקרא) אז דא איז (נאך) א ציווי ומ"ע אז מען זאל דו זיין א דין אמתי (ע"ד ווי

(4) ראה פרשי' כאן ד"ה והרשעו.

(5) שבהרה הקודמת.

(6) נוסף על הציווי (מ"ע) — דברים א, טו. ר"פ

שופטים.

(7) כפירוש הרמב"ם ע"פ.

(את הצדיק), און אויב מען קען ניט גע-
פינען, איז דאן — והרשיעו (את הרשע).
[ועאכ"כ אז מען קען ניט זאגן אז
רש"י נעמט אן בפשוטו של מקרא ווי די
דרשה אין גמרא¹², אז דער פסוק רעדט
וועגן א פאל וואס „עדים זוממין“
„הרשיעו את הצדיק“ און דערנאך „אתו
עדים אחריני והצדיקו את הצדיק
דמעיקרא ושוניהו להני רשעים“ (אין
זייער דין — „והי' אם) בן הכות רשע“,
אז זיי זיינען חייב מלקות); וביותר איז
מופך צו זאגן אז דאס איז אזוי פשוט
אז רש"י דארף עס גארניט זאגן
בפירושו!].

ג. ויש לומר, אז דאס וואס רש"י
דארף ניט באווארענען די שאלה (צוליב
וואס שטייט „והצדיקו את הצדיק
והרשיעו את הרשע“), איז ווייל דאס איז
מובן פון פרש"י אויף התחלת הכתוב „כי
יהי' ריב“ — „סופם להיות נגשים אל
המשפט, אמור מעתה אין שלום יוצא
מתוך מריבה, מי גרם ללוט לפרוש מן
הצדיק הוי אומר זו מריבה“.

שטעלט זיך אין דעם די שאלה (ווי
מפרשים פרעגן¹³): וואס איז דא דער
חסרון אז „סופם להיות נגשים אל
המשפט“? ואדרבה: דורך זייער „נגשים
אל המשפט“ וועט ביי זיי ווערן שלום¹⁴,
וכמש"נ¹⁵, „רשפטו את העם גרי וגם כל
העם הזה על מקומו יבוא בשלום“¹⁶.

מען געפינט כמה לאוין בענין פון לא
תטה משפט⁸ — ווייל פון דער אריכות
הלשון אין פסוק „כי יהי' ריב גרי ונגשו
גרי ופשטום“ איז משמע, אז די תורה איז
דא אויסן א נייעם ענין.

ב. אין ספריי איז פאראן א מ"ד וואס
לערנט אפ פון די ווערטער „והצדיקו
את הצדיק“ — „צדקהו כדי שלא ילקה“,
און ווי מפרשים⁹ זיינען דאס מפרש אז
מען דארף פותח זיין בזכות — אז צום
אלעם ערשטן דארף מען זוכן אויפן בעל
דין א זכות „כדי שלא ילקה“ און ערשט
דערנאך — א זאך פון רשעות — ע"ד
ווי בא דיני נפשות וואס דער דין איז אז
„פותחין בזכות“¹¹.

אבער מען קען ניט זאגן אז רש"י
נעמט אז דעם פירוש, ווייל אויב אזוי
האט עס רש"י געדארפט זאגן בפירושו,
וויבאלד ס'איז ניט בגדר אז א „בן חמש
למקרא“ וועט זיך אליין כאפן אויף דעם
פירוש (ובמשכ"כ דערפון וואס דער
ספרי איז עס מפרש).

ובפרט אז דער פירוש איז ניט אזוי
גלאטיק אין לשון הכתוב: די צוויי
ענינים אין פסוק — „והצדיקו את
הצדיק והרשיעו את הרשע“ — ריידן
בפשטות וועגן באזונדערע מענטשן (די
צוויי בעלי ריב, וואס איינער איז א צדיק
און דער צווייטער — א רשע); משא"כ
לפירוש הנ"ל רעדט דער גאנצער פסוק
וועגן דעם זעלבן מענטש: פריער דארף
מען אויף אים זוכן א זכות — והצדיקו

(12) מכות ב, ב. וש"נ (וכפרשי מכות שם שבא
לתרץ „ליל והצדיקו כר") — הובא גם ברמב"ן כאן.

(13) גויא. ועדיז במשכיל לדוד (וספרי דבי רב
לספרי). וראה הערה 16 ובשו"ת שם.

(14) משכיל לדוד (וספרי דבי רב).

(15) יתרו יח, כ"בג. — כן הובא במשכיל לדוד
(וספרי דבי רב), אבל בפרש"י יתרו שם ד, כל העם
קאי על „הארון כו' הנגלים עתה עמך“. אלא שמ"מ זה
שמשפט מביא שלום הו"ע המוכן בסבאר ובפשטות.
(16) ראה גם גויא כאן: לא יוכלו להתפשר יחד
מעצמם כ"א ע"י דין... הריב... לא תוכל להשקיט

(8) משפטים כג, ו (וראה שם, ב ובפרש"י שם
בפי, „כפשוטו“, שם, ג ובפרש"י). שופטים טז, יט.
פרשתנו כד, יז (וראה רש"י שם). וראה דברים א, יז.
(9) פרשתנו ע"הפ.

(10) ספרי דבי רב ופי' הבי' בתולדות אדם לספרי.
(11) סנהדרין רפ"ד (לב, א — במשנה, שם, ב
ואילך). פרש"י נשא ה, יט. וראה מסעי (לה, כד"כה)
ושפטו העדה גרי והצילו העדה גרי.

„דבר“¹⁸, ע"ד: „כי¹⁹ יהי' להם דבר בא אלי ושפטתי בין איש ובין רעהו“, „מי²⁰ בעל דברים יגש אליהם“. משא"כ דער לשון „ריב“ ווערט גענוצט (ע"פ רוביני) בשייכות מיט א קריגעריי וועלכע די בעלי ריב ברענגען ניט למשפט, כמו: ויהי²² ריב בין רועי מקנה אברם גר, ויריבו²³ רועי גרר גר, וכי²⁴ יריבון אנשים והכה איש גר²⁵.

לפ"ז וואלט מער געפאסט אז דא זאל שטיין „כי יהי' דבר“ [און ווי מ'זעט, אז אונקלוס²⁶ איז מתרגם דעם ווארט „ריב“ פון אונזער פסוק²⁷ — ניט „מצותא“ (ווי ברוב המקומות)²⁸ — נאר „דין“²⁹]. פאר- וואס-זשע נוצט דער פסוק דא דוקא דעם ווארט „ריב“ און ניט „דבר“?

איז רש"י מפרש: „כי יהי' ריב — סופם להיות נגשים אל המשפט אמור

די תמי' איז נאך גרעסער: דער מקור פון דעם פרש"י איז פון ספרי, אבער דארט איז דער לשון: „אין שלום יוצא מתוך מריבה. . . מי גרם לזה ללקות הוי אומר זו מריבה“ (ד.ה. אז די מריבה איז גורם אז איינער זאל לוקה זיין); רש"י איז אבער משנה פון ספרי, און אנשטאט „גרם לזה ללקות“ זאגט ער „סופם להיות נגשים אל המשפט“!

איז דער ביאור בזה:

רש"י בפירושו קומט פארענטפערן (אויך³¹) וואס דער פסוק נוצט דא דעם לשון ריב. מען געפינט בכמה מקומות, אז א סכסוך צווישן צוויי מענטשן (וואס ווערט געבראכט פאר א שופט) ווערט באצייכנט אין תורה מיטן ווארט

אותו כי אם ע"י משפטי — היינו, דע"י משפט ותפשו וישלימו.

במשכיל לדוד (וספרי דבי רב) תי' ד,ר"ל סופם להיות נגשים אל המשפט שיתבע זה ויביא עדים שהכה ויחייב הלה מלקות כו' (וראה גם רמב"ז כאן „ויתכן כו'“) סופם לבא לידי קטטה ולחבול זבי"ו (ע"ד פרש"י לקמן כה, יא).

אבל צע"ג, שהרי לא נרמז זה כלל בלשון רש"י „נגשים אל המשפט“, ובפרט שמשנה מלשון הספרי „מי גרם לזה ללקות“ (כדלקמן בפנים) וגם מפירושו לקמן שם. וראה לקמן הערה 30.

17) נוסף על השאלה „כי יהי' ריב ליל, לכתוב כי יגשו אנשים למשפטי“ (גריא. ועד"ז בראים. באר מים חיים (לאחי המהר"ל). ועוד).

18) בהבא לקמן — ע"ד החילוק בין „דבר“ „לריב“ — ראה בארוכה מלכים כאן.

19) יתרו ית, טז. וראה שם, יט (וברש"י שם). שם, כב. כו.

20) משפטים כד, יד (וראה רש"י שם).

21) כי במקומות אחדים — גם לפני פרשתנו — נאמר כן גם בנוגע לבעלי דינים: משפטים כג, ב.ג. שם, ו. וכן בפ' שופטים יז, ח. יט, יז, כא, ה.

22) לך ג, ז. — ובזה קאי רש"י בפרשתנו כאן.

23) תולדות כו, כ.

24) משפטים כא, יח.

25) ראה גם לך שם, ח. תולדות שם, כא-כב. יצא לא, לו. בשלח יז, ב, שם, ז. ועוד.

26) משא"כ בתיב"ע כאן שמתרגם „תיגרא“.

27) וכן במקומות שבהערה 21 (אלא שבשופטים

(יז, ח) מתרגם ריבות — פלוגתי דינא).

28) ראה תיא' במקומות שבהערות 22-25.

29) כתרגומו תיבת „דבר“ ביתרו ית, טז. משפטים כד, יד.

*) בכמה דפוסים „פלגמא“. וכן הובא בפ' נתינה לגר ביאור על תרגום אונקלוס (מהר"ן אדלר). וכן הוא בחומש נתינה לגר. אבל בספר כתר תורה הקי' תא' ירושלים תרנ"ה, ועוד הוא „פלוגת“ כפפניס.

*) בגריא שם מבאר, שזוהי כוונת רש"י להדגיש גודל חסרון הריב. ד.סוף שיהי' גדול" שרק ע"י משפט אפשר להשקיטו. אבל מלשון רש"י „סופם להיות נגשים אל המשפט“ משמע שנגשים אל המשפט גופא הו"ע של חסרון (ועוד גרוע מהריב) (ונחלשון „סופם. . . בכ"מ (בענין של חסרון). ולדוגמא בפרש"י פרשתנו: כא, יא. כב, יד. כה, יא). נוסף שלפ"ז הראי' מלוט אינה דוגמא מתאימה לנוש"ד שנגשים אל המשפט (ומתבטל הריב).

אבער אז דערביי האט זיך געשאפן א „ריב“, האבן זיי נישט געקענט בלייבן בשלום אין איין ארט, און לויט האט גע- מוזט פורש זיין „מן הצדיק“.

ד. עפ"ז ווערט פארענטפערט דורך ממילא פארוואס דער פסוק זאגט „והצדיקו את הצדיק והרשיעו את הרשע“ — ווייל לויט פרש"י, איז דאס די כוונה פון פסוק³³, אז „כי יהי ריב“, איז „אין שלום יוצא“ — עס וועט קיין שלום נישט ווערן, אפילו דורכן משפט, ווייל דא איז דער משפט אין אן אופן פון „והצדיקו את הצדיק והרשיעו את הרשע“:

דא רעדט זיך נישט וועגן בעלי דינים וואס זוכן דעם אמת ובמילא — א משפט וועלכער ברענגט שלום צווישן זיי, נאר — איינער איז א צדיק און דער צוויי- טער א רשע, און דער צוועק פונעם פסק דין איז בלויז צו אויסגעפינען און מצדיק זיין דעם צדיק והרשיעו את הרשע.

ה. ויש להוסיף עוד, אז דער פסוק באווארנט דא נאך אן ענין:

מען קען מיינען אז וויבאלד דאס איז א „ריב“, אז זיי פירן א מחלוקת, אז איינער פון זיי, אדער זיי ביידע זיינען בעלי מחלוקת (רשעים³⁴) — דאדורף מען זיי נישט משפטי'ען אין זייער דין ודברים, נאר מעניש זיין זיי פאר מחלוקת און

מעשה אין שלום יוצא מתוך מריבה — דא רעדט זיך וועגן א סכסוך אין אן אופן פון ריב, און פון דעם איז „אין שלום יוצא“, אפילו נישט דורך „משפט“³⁰:

בכלל, ווען צוויי מענטשן האבן צווישן זיך א סכסוך וואס איז נישט בגדר מריבה, קען דער סכסוך אויסגעגליכן ווערן און בריינגט שלום — אדער זיי קומען דורך צווישן זיך אליין, אדער ב"ד געפינט א פשרה: און אפילו איז א פאל ווען ב"ד איז מחליט אז איין צד איז אינגאנצן גערעכט, איז וויבאלד זיי האבן נישט קיין „ריב“ צווישן זיך און זיי זוכן דעם אמת, וועט זיי אויך דער פסק דין צוברענגען צו שלום.

בשעת אבער עס איז דא א ריב — אז דער סכסוך ווערט פארוואנדלט אין א קריגעריי, קען דאן קיין שלום נישט ווערן. זיי וועלן קומען למשפט און דער ב"ד וועט ארויסגעבן א פסק דין חתום, ווער איז גערעכט און ווער איז אומגע- רעכט, אבער אויך נאכן פסק דין איז „אין שלום יוצא“³¹.

און אויף דעם ברענגט רש"י א ראי' ודוגמא פון לויט — „מי גרם ללוט לפרוש מן הצדיק הוי אומר זו מריבה“: דלכאורה — דער ריב דארט איז דאך געווען (נישט צווישן לויט וואברהם) הצדיק, נאר בלויז צווישן רועי אברהם ורועי לויט. אברהם ולויט מצד עצמם זיי- נען געווען „אנשים אחים“³². וויבאלד

(33) ע"פ המבואר בפנים מתורצת ג"כ קשיית הרמב"ן כאן — מה ענין המלות בריב בין שני אנשים — כי ע"ד הפשט פסוק זה הו"ע לעצמו, ואינו הקדמה לפסוק שלאח"י. וה"י אם בן הכות הרשע גוי" (ומה שפרש"י בדיה והרשיעו, יכול כל המתחייבין בדיון לוקין כו') — הוא לימוד נוסף מצד סמיכות הפסוקים. ואכ"מ.

(34) להעיר מאבות פ"א מ"ה: בעלי הדיון כו' כרשעים.

(30) ולכן משנה רש"י מלשון הספרי. גרם לזה ללקות' — כי כאן הכוונה להמחלוקת ולא מה שאחז ילקה [משא"כ בפרש"י לקמן כה, יא שכוונתו כבספרי שם. ועפ"ז מתורץ בפשטות תרתי ליל — כי הם ב' ענינים שונים, וא"צ לדחוק כתי' המשכיל לדוד לקמן שם].

(31) להעיר גם מפ"י תולדות אדם לספרי כאן.

(32) לך שם, ח. וראה רש"י שם.

זיינען ביידע שולדיק, אבער בנוגע דעם עצם דין איז „והצדיקו את הצדיק והרשיעו את הרשע“: אין דעם זיינען די שופטים גערעכט אז איינער איז אינגאנצן גערעכט, און דער צווייטער — אינגאנצן אומגערעכט.

וי"ל — אז (ע"ד לימוד הגמרא) דער-ביי באווארנט מען נאכמער — „והצדיקו את הצדיק, דמעיקרא“³⁶: בשעת א ב"ד צדק איז איינעם מצדיק לגמרי, וועט מען זען אז בנוגע דעם „ריב“ ומחלוקת, איז ער אויך א צדיק, איז אינגאנצן נישט שולדיק אין דעם³⁷; דער „ריב“ איז גע-ווארן מצד דעם רשע, און געבליבן דעם רשע'ס³⁸ אבער ער איז א צדיק — „והצדיקו את הצדיק דמעיקרא“.

(משיחת ש"פ תצא תשמ"א)

דערנאך וועט מען זען: ביטול המחלוקת קען ברענגען צו שלום, מודה זיין על האמת א.ו.וו. — זאגט תורה: „כי יהי ריב גוי ושפטום“: נישט קוקנדיק אויף זייער „ריב“ ליגט א חיוב אויף ב"ד צו משפט'ן זיי, זיך אריינלייגן אין דעם סכסוך, פאנאנדערקלייבן זיך אין די פרטי הדבר און ארויסגעבן א פסק-דין.

אויך נאכדעם — איז דא אן ארט צו דענקען, אז וויבאלד זיי פירן צווישן זיך א ריב, איז נישט מעגלעך אז איינער זאל זיין אינגאנצן גערעכט, אריינגייענדיק אין מחלוקת וועלן ס'זיין ביידע מגזם זיין אין זייערע טענות וכו'³⁹; ובמילא קומט מען לידי מסקנא, אז ווען דער שופט איז איינעם פון זיי מצדיק (כפשוטו ש"מ — אינגאנצן), איז דאס א פס"ד בטעות —

איז די תורה ממשיך: „והצדיקו את הצדיק והרשיעו את הרשע“: עס קען טאקע זיין אז אין דעם פרט פון „ריב“

(36) ל' הגמרא — מכות שם.

(37) עיין פרשי' יתרו יח, כא ד"ה שונאי בצע, ואכ"מ.

(38) להעיר מאבות (פ"ה, מ"ז): מחלוקת קורח וכל עדתו.

(39) ע"ד שמות (ב, יג): שני גוי נצים ויאמר לרשע למה תכה רעך ופרשי' רשע כמותך — דעפ"ז (בפנים) מובן בפשט'ם — מניל דהוא רשע.

תבא

ב. אויך דארף מען פארשטיין וואס רש"י טייטשט (אין צווייטן דיבור) אז „כאשר דבר“ מיינט „והייתם לי קדושים“ פון פ' קדושים:

נאך „והייתם לי סגולה“ וואס רש"י בריינגט (פון פ' יתרו), איז ער ממשיך דארט: „ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש“ — איז פארוואס לערנט רש"י אז דער „כאשר דבר“ (אין צווייטן פסוק) מיינט אז אנדער דיבור פון דעם אויבערשטן („והייתם לי קדושים“), ניט דעם וואס שטייט צוזאמען מיט „והייתם לי סגולה“ — וואס אזוי לערנען טאקע כמה מפרשי התורה?

נאך מער: לויט די מפרשים איז גלאט דער המשך דא אין פסוקי: „אויף די ווערטער „ואתם תהיו לי ממלכת כהנים“ וואס שטייט אין פ' יתרו, טייטשט רש"י „שרים“ — עפ"י קומט במילא אויס, אז די אלע פרטים דא אין די פסוקים

א. אויף דעם פסוק: „וה' האמירך היום להיות לו לעם סגולה כאשר דבר לך“ שטעלט זיך רש"י אויף די ווערטער „כאשר דבר לך“ און איז מפרש: „והייתם לי סגולה“. דערנאך שטעלט זיך רש"י אין צווייטן פסוק אויף די ווערטער „ולהיותך עם קדוש כאשר דבר“ און איז מפרש: „והייתם לי קדושים“.

דארף מען פארשטיין: אויב רש"י דארף ניט מעתיק זיין פון פסוק וואס דער „דבר“ איז (ווייל דאס שטייט דאך אין פסוק מפורש: „להיות לו לעם סגולה“), נאר — וואו געפינט מען דעם „דבר“ פריער — פארוואס איז ער עס מעתיק ביים צווייטן מאל? און אויב ס'איז יע נויטיק צו מעתיק זיין אויך וואס דער „דבר“ איז — האט ער דאס גע-דארפט מעתיק זיין אויך ביים ערשטן מאל?

(1) כו, יח.

(2) יתרו יט, ה.

(3) קדושים כ, כו.

(4) כמה מפרשים מגיחים במכילתא (בא יב, כה) וביבליש (שם רמז רז בתחלתו) ע"פ פרשי כאן — ראה מכילתא הוצאת הארואיטש (וש"ג). ואכ"מ.

(5) בדפוס ראשון וכת"י רש"י (שתח"י) ליתא בפרשי כו, יז הסיום „ומצאתי להם עד כה“, והתיבות דפרשי יז „להיות לו לעם סגולה“ — נסמכים לריש ד"ה זה „כאשר דבר לך“ ומתורץ הגילי.

(6) וז"ה גם בדפוס ראשון ושני, וכת"י רש"י (שתח"י).

(7) ואין לומר, עכ"פ בדוחק גדול — שהעתיק רש"י גם „ולהיותך עם קדוש“ להקל על הלומד שידע איהו „כאשר דבר“ מפרש, ולא נטעה שמפרש

עוה"פ „כאשר דבר“ שבפסוק שלפניו — שהרי מפירושו „והייתם לי קדושים“, פשוט שקאי על „כאשר דבר“ שבפסוק יט (נוסף ע"ז שלזה די שיעתיק רק תיבות ה' אלקיך שלפניו).

ועד"ז מובן גם שדוחק לומר שהעתיק רש"י „ולהיותך עם קדוש“ כיון שבפסוק זה ישנם ב' ענינים „ולתתך עליון גוי ולהיותך עם קדוש“, ומעתיק „ולהיותך עם קדוש“, להדגיש דתיבות „כאשר דבר“ קאי רק על „ולהיותך עם קדוש“ (משא"כ בפסוק יח שלפני כאשר דבר לך נאמר רק ענין אחד „להיות לו לעם סגולה“). שהרי זה מובן מפירושו „והייתם לי קדושים“ (נוסף ע"ז שלזה די שיכתוב: „ולהיותך גוי כאשר דבר“).

(8) שם יט, ו.

(9) אלשיך, ש"ך (עתיק) וספורנו כאן. אוה"ח בסופו (פסוק יח). ועוד. וז"ה במדרש הגדול כאן: היכן דבר, ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש. (10) ראה גם אלשיך. ספורנו. ועוד.

(*) בדפוס שני הגירסא בפרשי: „להיות לו לעם סגולה כאשר דבר לך והייתם לי סגולה ומצאתי להם עד כה“.